

Բաթումի բանակցությունները նույնպես, ինչպես սպասվում էր, մեր օգտին չէին: Թուրքերը հմտորեն էին վարում բանակցությունները և միաժամանակ էլ հմտորեն վարում ռազմական գործողությունները: Ռազմաճակատում հիմնականում իրենք էին դրուձյան տերը:

Նրանք տեսնելով, որ Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակությունը աշխատում էր ձգձգել բանակցությունների ընթացքը, վերջնապես ներկայացրեցին, որով պահանջում էին անհապաղ զիջել Ախալքալաքն ու Ախալցխան: «Մշակն» այս կապակցությամբ գրում է. «Վրաստանն ունենալով այնպիսի հովանավոր, ինչպես Գերմանիան, տրամադիր է շրնդունել Թուրքիայի ուլտիմատումը և չզիջել Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները...»¹⁴⁸:

Սակայն նոյ Րամիշվիլու գլխավորությամբ Բաթում ուղարկված հատուկ պատվիրակությունն, այնուամենայնիվ, հունիսի 4-ին, Անդրկովկասի մյուս երկու հանրապետությունների պատվիրակությունների հետ ստորագրեց հաշտության պայմանագիրը, որը թելադրվել էր Թուրքիայի կողմից:

Բաթումի «խաղաղության և բարեկամության դաշինքով» Թուրքիան զավթեց Արդվինը, Կարսը, Արդահանը, Օլթին, Կաղզվանը, Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և էջ-

147 Տե՛ս Զ. Դիդամիշվիլի, օրագիր:

148 Տե՛ս «Մշակ», 1918 թ., № 102:

միաժնի գավառների $\frac{3}{4}$ ըդ մասը, Երևանի գավառի կեսը և

Շարուր-Դարալագյազի գավառի $\frac{1}{5}$ ըդ մասը, Բաթումը,

Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները...¹⁴⁹

Վրաստանի կառավարության պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն Ախալցխայի գավառից, Վրաստանին մնում էր Ածղուր-Աբասթուման-Ջեքար շրջանը, իսկ Ախալցխայի գավառի մնացած մասը, ինչպես և ամբողջ Ախալքալաքի գավառը, անցնում էին Թուրքիային:

Վրաստանի կառավարությունը թուրքերին անցած այս շրջանների բնակչությանը կոչ է անում մնալ իրենց տեղերում և վստասահ լինել, որ Վրաստանը հոգ կտանի նրանց վիճակի մասին¹⁵⁰:

Արդյո՞ք Վրաստանը հոգ կտաներ օկուպացված շրջանների բնակչության մասին, կամ ի վիճակի էր օգնելու նրանց, երբ 5—6 ամիս տեղական թուրքերի շրջապատման մեջ գտնվող Ախալցխայի գավառի հայերին և վրացիներին ոչ մի օգնություն ցույց չտվեց... Երբ Ախալքալաքի հայությունը կենտրոնից բացարձակապես ոչ մի օգնություն չստացավ (եթե լիներ այդ օգնությունը, թեկուզ քիչ, Ախալքալաքի ողբերգությունը տեղի չէր ունենա):

Հունիսի 5-ին (հ. տ. մայիսի 23-ին) Օսմանյան Թուրքիայի զինված ուժերի լիազոր-ներկայացուցիչ Բաքի-բեյի (զլխավորությամբ թուրքերի պատվիրակությունը սպիտակ դրոշ պարզած, Բորժոմիի կողմից մտավ Ախալցխա¹⁵¹):

Քաղաքային վարչության շենքում այդ գիշեր տեղի ունեցան բանակցություններ՝ քաղաքը թուրքերին հանձնելու վերաբերյալ¹⁵²:

Մայիսի 24-ին (ն. տ. հունիսի 6-ի) առավոտյան գավառի հայկական և վրացական գյուղերից հազարավոր զինված

149 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ 4, «Լույս» հրատարակչ. Եր. 1970 թ., էջ 40:

150 Տե՛ս «Մշակ», 1918 թ. № 105: նաև «Кавказское слово», 1918, № 113.

151 Տե՛ս АИМ, д. 3428, лист № 142: նաև Զ. Դիդամիշվիլի, օրագիր:

152 Տե՛ս Ե. Սիմոնյան, նշվ. աշխ. էջ 42:

և անդեն գյուղացիներ էին հավաքվել Քաղաքային վարչու-
թյան շենքի շուրջը, լսելու քաղաքի և գավառի հանձնման
պայմաններ և քաղաքի ու գավառի ղեկավարների հետ միա-
սին որոշելու իրենց հետագա անելիքները...

Ըստ պայմանավորվածության՝

1. Քաղաքը վայր է դնում զենքը և հանձնվում է Օսման-
յան թուրքիայի իշխանություններին.

2. Քաղաքի զինված ուժերը քաղաքից երկու օրվա ըն-
թացքում հեռանում են (դեպի Բորժոմի...):

3. Զինված ուժերի հետ կարող են հեռանալ քաղաքից
նաև այն անձինք, ովքեր շեն ցանկանում մնալ թուրքերի տի-
րապետության ներքո.

4. Ովքեր շեն ուզում հեռանալ քաղաքից, մնում են տե-
ղերում (քաղաքում և գյուղերում) և շարունակում խաղաղ
կյանքը.

5. Թուրքական իշխանություններն ապահովում են հայ,
վրացի, թուրք և մյուս հպատակների կյանքն ու գույքը՝
առանց ազգային խտրականության...

6. Վերանում են ազգամիջյան ատելությունն ու թշնա-
մանքը¹⁵³:

Թուրքական իշխանությունների կողմից Զ. Զորյանը, ինչ-
պես և ամբողջ Քաղաքային վարչության կազմը, վերահաս-
տատվեցին իրենց պաշտոններում:

Այս հանգամանքն ունեցավ իր խիստ բարերար ազդե-
ցությունը՝ գավառի հայ բնակչության համար և նպաստեց,
որ գաղթ տեղի չունենա:

Առաջին օրերին ոմանք, հատկապես մի շարք հարուստ-
ներ, փորձեցին վաճառել իրենց շարժական և անշարժ գույ-
քը և հեռանալ քաղաքից: Բայց նրանց շահողվեց անգամ
շատ էժան գներով վաճառել իրենց տներն ու ունեցվածքը,
և շատ քչերը հեռացան:

Ըստ Թիֆլիսի «Լրաբեր» թերթի, քաղաքի գաղթողները
մեծ մասամբ եղել են հիմնարկությունների ծառայողները,
տեղափոխվել են գիմնազիաների աշակերտները (ուսուցիչ-
ները մնացել էին): Քաղաքից հեռացել էին՝ միլիցիան, սպա-

153 Տե՛ս Ե. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 43: Նաև Զ. Դիդամիշվիլի,
օրագիր:

ների ընտանիքները և ինքնապաշտպանության մարտիկները¹⁵⁴։

Թուրքական զորքերը քաղաք մտան մայիսի 26-ին (ն. տ. հունիսի 3-ին)¹⁵⁵։ Ըստ «Լրաբերի», նրանք իրենց պահել են զուսպ և քաղաքավարի... նույնիսկ նրանց զինվորներից մեկը իր մի անկարգ արարքի համար ցուցադրաբար «խիստ» պատժվել էր... Թուրքական իշխանություններն անմիջապես քաղաքում և գյուղերում (և՛ հայկական, և՛ վրացական, և՛ թուրքական) տարածում են թուրքական զինվորական իշխանությունների հրամանը, որով պահանջվում էր գավառի բոլոր բնակիչներից, անկախ նրանց ազգային և կրոնական պատկանելությունից, երեք օրում զենքերը հանձնել¹⁵⁶...

Հայկական զինված ուժերը քաղաքից դուրս եկան մայիսի 27-ին (ն. տ. հունիսի 9-ին)։ Զինված ուժերի շարքերում կային նաև հայ կանայք և օրիորդներ։ Հայ զինվորները պայմանավորվածության համաձայն, հեռանում էին իրենց ամբողջ զենքով ու զինամթերքով¹⁵⁷։

Հայկական գումարտակը, որը բացառապես ախալցխացի երիտասարդներից էր կազմված Թիֆլիսի վրայով անցնելու էր Ղարաքլիսա և դրվելու էր Հայկական կորպուսի հրամանատարի տրամադրության տակ¹⁵⁸։

Բորժոմի մոտ նույն օրը՝ մայիսի 27-ին զեներալ Արջևանիձեի հրամանով վրացական զորքերը զինաթափում են հայկական գումարտակը և նույնիսկ վերցնում են ձիերը։

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը այս մասին ստանալով հեռագիր՝ դիմում է վրաստանի Հանրապետության ռազմական նախարարին։ Նախարարը հեռագրով զեներալ Արջևանիձեին կարգադրում է վերադարձնել Հայկական գումարտակի խլված զենքն ու զինամթերքը և թույլ տալ, որ այն շարժվի Հայաստան։ «Լրաբեր» թերթի հաղորդման համաձայն՝ հակաօրինական գործողություն թույլ տալու պատ-

154 Տե՛ս «Լրաբեր» 1918 թ., № 4։ նաև Ե. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 45—46 նաև «Հորիզոն», 1918 թ., № 127 և № 124։

155 Տե՛ս Զ. Դիզմամիշվիլի, օրագիր։

156 Տե՛ս «Լրաբեր», 1918 թ., № 4։

157 Տե՛ս Ե. Սիմոնյան, նշվ. աշխ. էջ 47—48։

158 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 113։

ճառով Բորժոմիից հետ են կանչվել գեներալ Արջևանիձեն և մի քանի սպաներ¹⁵⁹։

Ախալցխայի գավառի $\frac{3}{4}$ -ը՝ 1799 քառ վերստ տարածքով և 71.982 բնակչով, ընկավ Օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ¹⁶⁰։

Ճիշտ է, ինչպես վերևում ասվեց, Ախալցխա քաղաքի Քաղաքային վարչության կազմը քաղաքագլուխ Զ. Զորյանի գլխավորությամբ նույնությամբ թողնված էր, ինչպես նաև քաղաքի և գավառի վարչաձևի մեջ ոչ մի փոփոխություն չէր կատարվել, թողնվել էր այնպես, ինչպես ուսանների տիրապետության օրոք էր, բայց գավառում (ինչպես նաև քաղաքում) տնօրինություն էին անում թուրքերի գլխավորական իշխանությունները՝ գլխավորական պարետ Բաքի-բեյի գլխավորությամբ։ Վերջինիս մասին տեսնենք, թե ինչպես է արտահայտվում «Հորիզոնը»։ «... Ինտելիգենտ, բարեկիրթ, ազնիվ ու անշառ մարդ է, որ իր, գոնե այսօրվա վարած քաղաքականությամբ, վերաբերմունքով ու տակտով վայելում է ազգաբնակչության հավատն ու վստահությունը»¹⁶¹։

Իսկապես այդպես էր։ Մի՞թե հրեշները վերածվել էին հրեշտակների։ Այդ ժամանակի մեր թերթերը կարծես խոսքերը մեկ արած հաստատում էին գավառի և քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ թուրքերի «բարյացակամ», «սիրալիր», «լոյալ», «քաղաքավարի» վերաբերմունքը¹⁶²։

Մենք՝ հայերս, շնայած օտարների կողմից համարվում ենք խորամանկ ժողովուրդ, բայց իրականում շատ ենք պարզամիտ, խիստ անմիջական և դյուրահավատ, որի համար էլ բազմիցս տուժել ենք բռնությամբ մեր տունը ներխուժած ու տիրոջ «իրավունքով» հարևան դարձած բարբարոս քոչվորների կողմից...

Թուրքական գորշ գայլի ատամները շատ շուտով երևացին... Եվ ամեն ինչ քաղաքում և գավառում մեր թերթերի կողմից ներկայացվեցին հակառակ երեսով, այսինքն այն-

159 Տե՛ս «Լրաբեր», 1918 թ., № 6, նաև «Հորիզոն», 1918 թ., № 113

160 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 124։

161 Տե՛ս նույն տեղում («Հորիզոն», 1918 թ., № 124)։

162 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 115, № 124, № 127, նաև «Լրաբեր», 1918 թ., № 4 և այլն։

պես, ինչպես բնականն է, ինչպես կա: Խոսքը տանք «Հորիզոնին»։ «Ախալցխայից եկողները հաղորդում են որ այնտեղ կյանքը բոլորովին մեռել է: Տաճիկների հրամանները ազգաբնակչությունը կատարում է: Գավառապետի կողմից պատերին փակցված է տաճկերեն (թուրքերեն— Ս. Ա.), հայերեն և վրացերեն լեզուներով հայտարարություն, որով արգելվում է ժողովրդին երեկոյան ժամը 10-ից հետո դուրս գալ և տներում խնջույք անել: Օգտվելով դրանից՝ տաճիկները գիշերները սայլերով տանում են ամեն բան՝ հաց և ուրիշ մթերքներ Ախալքալաքի վրայով դեպի Ալեքսանդրապոլ (Իհարկե, ոչ հայերի համար... Ս. Ա.): Սայլապաններին վարձ չեն տալիս: Առաջ հացի փութն արժեր 6 ո., այժմ դարձել է 12 ո., իսկ ֆունտը ծախվում է 60 կոպեկով, ձվի հատը՝ 15 կ. դեռնախնձորի ֆունտը՝ 10 կոպեկ: Տաճիկներն արգելում են Ախալցխա տանել լրագիր, նամակ և զենք... Պոստը, գանձարանը և ուրիշ հասարակական հիմնարկությունները փակ են: Առևտուրը պակասել է 90 տոկոսով...»¹⁶³։

Նույնիսկ տեղական թուրքերը, որոնք այնքան շատ էին շահագրգռված և անշափ շատ նպաստեցին իրենց ավագ եղբոր՝ Օսմանյան թուրքիայի, հաղթանակին, այժմ դժգոհում էին նրանից, որովհետև թուրքական իշխանությունները առաջին օրերին 18—40 տարեկան համարյա բոլոր թուրք տղամարդկանց տարել էին քանակ, որի հետևանքով բոլոր դաշտային աշխատանքները կանգ էին առել: Զորահավաքի ենթարկվածներին հազուստ չէին տալիս, ոռճիկ չէին տալիս, կերակրում էին շատ վատ:

Ախալցխայում ասկյարների թիվը հունիսի կեսերին արդեն հասնում էր 3 հազարի, որոնց տանում էին Բաքու¹⁶⁴։

Տեղին է այս միտքը եզրափակել Ե. Սիմանյանի խոսքերով. «Գիշերն անթափանց խավարով պատեց որբացած քաղաքն ու նրա շրջակա հայ գյուղերը: Սկսվեց թուրքական տիրապետության վեցամսյա շրջանը: Ծանր, դժնդակ գիշեր, ծանր, կոշմարային օրեր»¹⁶⁵։

163 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ. № 143:

164 Տե՛ս նույն տեղում:

165 Տե՛ս Ե. Սիմանյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

Բարեբախտաբար, ինչպես ամեն գիշեր, այս գիշերը ևս անցավ: Մոտ վեց ամիս իշխելուց, բնակչությանը թալանելուց և մի շարք բռնություններ կատարելուց հետո թուրքական զորքերը 1918-ի դեկտեմբերի սկզբներին, գերմանական բլոկի պարտությունից հետո, ստիպված էին հետ քաշվել¹⁶⁶: Ախալցխան, ինչպես նաև Ախալքալաքը ազատված էին թուրքական լծից: Այս գավառներն անցան Վրաստանի հանրապետությանը..

166 Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1988 թ., № 1, էջ 160: